
4. Битва за Україну

Безпосередні наслідки Сталінградської битви У вересні 1942 р. вермахт добився вражаючих успіхів в єдиноборстві з Червоною армією. В ніч на 10 вересня радянські війська залишили Новоросійськ і закріпилися в районі цементних заводів на східному березі Цемеської бухти. В центральній частині Кавказу німцям вдалося заволодіти трьома перевалами і вийти на південні схили Головного Кавказького хребта. 22 вересня передові загони ворога прорвалися до Волги в районі Сталінграда.

Проте розвинути успіх на всіх цих напрямках німцям не вдалося. Після того, як всі резерви вичерпалися, вони перейшли до оборони. Завойована ними колосальна територія змушувала тримати оборону в умовах неймовірно розтягнутого фронту. Нові поповнення, які направлялися на Схід, розповзалися по фронту, аніскільки не збільшуючи наступального потенціалу вермахту.

За цих умов почала позначатися об'єктивно існуюча перевага Радянського Союзу над Німеччиною в людських і матеріальних резервах. Після року війни Червона армія навчилася стримувати натиск противника. У радянського командування уперше з'явилася можливість нагромаджувати резерви для підготовки наступу, а не кидати їх негайно в бій.

Падіння виробництва, викликане невдачами 1941 р., вдалося припинити. У 1942 р. почали давати продукцію понад 1900 заводів, евакуйованих у східні регіони країни¹. Впродовж 1942 р. було вироблено понад 4 млн. гвинтівок і карабінів – в 2,5 рази більше, ніж вироблялося на заводах Німеччини і окупованих нею країн. Відбувся різкий перелам в організації масового виробництва пістолетів-кулеметів. Німецька промисловість виробила в 1942 р. 232 тис. одиниць цієї ефективної зброї, а радянська – понад 12,5 млн. Безпосередні наслідки Сталінградської битви².

Літо 1941 р. показало, наскільки погано радянські війська були забезпечені засобами протитанкової оборони. Спочатку промисловість дала фронту мільйони пляшок із запалювальною сумішшю, але їх застосування було пов'язане з великими втратами живої сили. Паралельно відбувалася розробка нових зразків протитанкових рушниць, які забезпечували попадання у швидко рухомі цілі. Нові протитанкові рушниці були взяті на озброєння і швидко запущені в серійне виробництво. До кінця 1941 р. було випущено 16,7 тис. ПТР, а в 1942 р. їх середньомісячне виробництво перевищувало 20 тис. шт. Безпосередні наслідки Сталінградської битви³.

Червона армія вступала у війну з одиничними зразками реактивної артилерії. Однак уже в другій половині 1941 р. у війська надійшло 900 пускових реактивних установок ("катюш"), а в 1942 р. – близько 3,3 тис. Безпосередні наслідки Сталінградської битви⁴.

Потужні танкові виробництва були розгорнуті в Челябінську ("Танкоград"), Нижньому Тагілі, Горькому, Москві, Кірові та інших містах. У 1942 р. в країні функціонувало два десятки бронекорпусних, танкозбиральних і дизельних заводів, які забезпечували діючу армію бронетанковою технікою. Промисловість припинила виробництво легких танків і зосередилася на випуску середніх (Т-34) і важких (КВ) машин. Танк Т-34 став кращим танком Другої світової війни. Армія почала одержувати й самоходноартилерійські установки (САУ) для безпосереднього вогню супроводу піхоти і подолання

оборонних споруд противника⁵.

Були споруджені або істотно розширені авіабудівні заводи в Куйбишеві, Омську, Новосибірську, Ташкенті та інших містах. У 1942-1943 рр. Радянський Союз випускав на 10 тис. бойових літаків більше, ніж Німеччина. Випускалися передусім винищувачі і штурмовики з високими тактико-технічними характеристиками і потужним озброєнням⁶.

Восени 1942 р., тобто в момент найбільшого просування вермахту вглиб Радянського Союзу, Німеччина та її союзники більше не мали абсолютної переваги на радянсько-німецькому фронті:⁷

Сили і засоби	Німеччина та її союзники	Радянський Союз
Чисельність військ	6270 тис.	6124 тис.
Гармати і міномети	70980	74224
Танки і САУ	6600	6014
Бойові літаки	3500	3088

У вересні і жовтні 1942 р. захисники Сталінграда відбивали атаки противника, який рвався до Волги. Жорстокі вуличні бої йшли вдень і вночі. Однак уже в першій половині вересня Ставка Верховного головнокомандування почала розробляти план контрнаступу з використанням стратегічних резервів, які складалися з танкових та механізованих частин і з'єднань. Метою контрнаступу було оточення і ліквідація ворожого угруповання в районі Сталінграда. Контрнаступ мав здійснюватися силами трьох фронтів – Південно-Західного (М.Ватутін), Донського (К.Рокосовський) і Сталінградського (А.Єременко).

Співвідношення сил на Сталінградському напрямі перед контрнаступом було таким⁸:

Сили і засоби	Німецькі, румунські, угорські та італійські війська	Війська трьох радянських фронтів
Чисельність військ	1012 тис.	1103 тис.
Гармати і важкі міномети	10,3 тис.	15,5 тис.
Танки і САУ	675	1463
Бойові літаки	1216	1350

Отже, вирішальної переваги радянські війська не мали. Успіх наступу забезпечувався зосередженням сил на ударних напрямках за рахунок послаблення другорядних ділянок фронту.

19 листопада 1942 р. Червона армія перейшла у наступ. На п'яту добу наступу в оточенні опинилися 22 дивізії ворога чисельністю до 330 тис. солдатів та офіцерів. Спроби деблокування оточених військ не вдалися, Радянські війська розгромили на Дону італійську і румунську армії і відкинули 4-у німецьку танкову армію на дві сотні кілометрів від Сталінграда. Щоб уникнути оточення групи армій "А", німецьке командування санкціонувало їх відхід з Північного Кавказу. В січні 1943 р. оточене угруповання під командуванням

фельдмаршала Ф.Паулюса було ліквідоване.

Сталінградська битва завершилася 2 лютого. Від початку контрнаступу ворог втратив убитими, пораненими і полоненими понад 800 тис. солдатів та офіцерів. Були повністю знищені 32 дивізії і три бригади. Німеччина оголосила триденний траур у зв'язку із загибеллю 6-ї армії.

Контрнаступ радянських військ, який розпочався 19 листопада, створив умови для визволення України з-під німецької окупації. Першими на українську землю вступили бійці 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р., коли було звільнено село Півнівка Міловського району Ворошиловградської області.

Відступаючи, німці чинили жорстокий опір. Зокрема, село Півнівка кілька разів переходило з рук в руки. У боях за Мілове втратили життя 1066 радянських воїнів. Звільнення Ворошиловградської області коштувало життя 120 тис. солдатів та офіцерів⁹.

Наступ від Сталінграда переріс в загальний. У січні 1943 р. війська Волховського і Ленінградського фронтів відвоювали смугу території вздовж південного берега Ладозького озера і перервали блокаду міста-героя. 2 лютого Воронежський фронт розгорнув наступ на Курськ і Харків.

На Харків наступали війська 60-ї і 3-ї танкової армій. 5 лютого танкісти підійшли до Чугуєва. Прагнучи врятувати становище, командування вермахту перекинуло під Чугуїв танкову дивізію СС "Адольф Гітлер" і частини танкової дивізії СС "Рейх". Тим часом 60-а армія звільнила 10 лютого Вовчанськ і вийшла на Сіверський Донець. Радянські війська перерізали залізницю Харків-Лозова і підійшли до Мерефи, завершуючи обхід Харкова з півдня. 3 півночі наступала 40-а армія. Щоб уникнути оточення, частини вермахту змушені були залишити сильні позиції в районі Чугуєва і відступити від Сіверського Донця до передмість Харкова.

Штурм зовнішньої оборони міста розпочався вранці 15 лютого. Через добу бої розгорнулися вже на вулицях Харкова. Противник змушений був відступити на захід. На початку березня війська Воронежського фронту вийшли на лінію Сум-Охтирки-Опішні.

В останні дні січня перейшов у наступ Південно-Західний фронт. Діючи проти донбаського угруповання ворога, війська фронту звільнили Балаклею, Лозову і 14 лютого – Ворошиловград. Після цього фронт стабілізувався на лінії Зміїв-Червоноармійськ-Слов'янськ-Ворошиловград.

На початку лютого до Донбаської операції підключилися війська Південного фронту. Вони перейшли Дон, 12 лютого звільнили Шахти і услід за цим Ростов і Новочеркаськ. 17 лютого війська вийшли на рубіж ріки Міус, де противник створив сильну оборону. На цьому рубежі позиційні бої тривали півроку, до осені 1943 р.

Не зупиняючись на рубежі Сум-Охтирки-Опішні, командування Воронежського фронту поставило перед військами завдання розвинути наступ на Київ і Чернігів. Проте ресурсів для цього уже не було. Тривалий наступ вимагав війська, тили відстали. Тим часом противник методично зміцнював південне крило Східного фронту, спрямовуючи сюди сформовані шляхом тотальної мобілізації війська.

Гітлер об'єднав війська, які діяли у східних областях України, в групу армій, яка дістала стару назву "Південь". На чолі її було поставлено фельдмаршала Е.Манштейна. В його розпорядженні знаходилося 30 дивізій, у тому чис-

лі 13 танкових і моторизованих. Манштейн повинен був, використовуючи як головну ударну силу танковий корпус СС, розгромити війська Південно-Західного фронту, заволодіти Харковом і далі просуватися на Курськ.

Німецький контрнаступ розпочався 19 лютого. Через два дні противник прорвав фронт 60-ої армії. У прорив, який не було чим закрити, він спрямував піхотні дивізії, перекинуті з Франції. Війська Воронезького фронту змушені були розпочати загальний відхід до Сіверського Дінця. Проте на підступах до Харкова надійно стояла 3-я танкова армія генерала П.Рибалка.

6 березня командування вермахту завдало удару в стик між 3-ю танковою і 69-ю арміями. Тут добре показав себе у жорстоких боях біля села Соколово окремих чехословацький батальйон під командуванням полковника Людвіка Свободи. Це була перша закордонна військова частина на радянсько-німецькому фронті, що воювала разом з радянськими військами.

Після триденних боїв противникові вдалося прорвати оборону. Манштейн кинув свіжі сили в 45-кілометровий розрив лінії фронту. Німці стали прориватися в Харків. Незабаром бої почалися на вулицях міста. 16 березня противник знову заволодів Харковом, а через два дні зайняв Білгород. В жорстоких боях під Білгородом, які тривали до 23 березня, контрнаступ був зупинений. На всіх ділянках радянсько-німецького фронту почалася позиційна війна. Сторони стали готуватися до літньої кампанії.

Від 19 листопада 1942 р. до 23 березня 1943 р. Червона армія просунулася у західному напрямку на відстань в 600-700 км. Була звільнена територія в півмільйона квадратних кілометрів. Незважаючи на контрудар під Харковом, радянські війська утримали за собою чотири п'ятих території Ворошиловградської області, третину Харківської і частину Сумської¹⁰.

У ході зимової кампанії 1942-1943 рр. було розгромлено понад сто ворожих дивізій. Німеччина та її союзники втратили 1200 тис. солдатів і офіцерів, 24 тис. гармат, понад 3500 танків і 4300 літаків¹¹. Стратегічна ініціатива в радянсько-німецькій війні перейшла до Червоної армії.

Політика Кремля щодо Виховані на “соціалістичному інтернаціоналізмі” громадяни СРСР сподівалися, що після нападу Гітлера німецькі робітники стануть на захист радянської країни і повернуть зброю проти власних імперіалістів. Сталін, однак, розумів, що в момент найвищої небезпеки для своєї країни людина стає націоналістом. Він негайно переорієнтував пропагандистські відділи компартійних комітетів і підпорядковані їм відомства на виховання у населення патріотизму. Патріотизм, як відомо, живиться національними почуттями, тобто є націоналізмом, якщо звільнити останній термін від ідеологічного навантаження і застосувати його в мононаціональному суспільстві.

У такій багатонаціональній країні, як Радянський Союз, пропаганда патріотизму й раніше культивувалася (всупереч відомому твердженню К.Маркса про те, що робітники не мають своєї батьківщини). Навпаки, пропаганда націоналізму переслідувалася, тому що всі види останнього, крім російського, загрожували появою сепаратизму. Від радянської людини – неросіянина вимагалася, щоб вона любила всю багатонаціональну країну, а не яку-небудь її частину. Тому радянський патріотизм не сягав глибин душі. Тепер же створилася ситуація, коли поєднання патріотизму з націоналізмом стало обов'язковим.

Щоб повернути органи пропаганди на незвичний для більшовиків шлях глорифікації націоналізму, колишній нарком у національних справах скористався аргументом “від протилежного”, У доповіді на урочистому засіданні Московської ради 6 листопада 1941 р. він присвятив цілий розділ термінологічній критиці “націонал-соціалізму”. Як відомо, після приходу Гітлера до влади Сталін опротестував присутність терміну “соціалізм” в назві нацистської партії і запропонував назвати її фашистською. Відтоді назва “фашисти” приліпилася до нацистів, хоч тоталітаризм німецького зразка не походив на італійський. Тепер же Сталін заявив, що гітлерівці не мають підстав називати себе й націоналістами. Він готовий був вважати їх націоналістами тільки на перших етапах загарбницької політики Гітлера, коли той займався збиранням німецьких земель: “Австрії і т.п.” (маючи на увазі під “і т.п.” неназвану Судетську область Чехословаччини). Кінцевий висновок звучав так: коли гітлерівська партія стала добиватися світового панування, вона перестала бути націоналістичною і “з цього моменту стала партією імперіалістичною, загарбницькою”¹². Звідси, впливав логічний, хоч і не названий прямо умови від: комуністична партія не є імперіалістичною, а тому може бути названа націоналістичною.

Наступного дня, звертаючись до вишикуваних на Червоній площі військ, які після параду мали відправитися на фронт, Сталін проголосив: “Нехай надихають вас у цій війні мужні образи наших великих предків – Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна і Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова!”¹³.

У ці перші критичні місяці війни “комуністичний націоналізм” у центрі мав російські барви. Проте услід за Кремлем до історичного минулого звернулися й органи влади національних радянських республік. У зверненні ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР до українського народу, яке прозвучало 6 липня 1941 р., були названі українські герої минулого: “Німецьких псів-лицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх і шаблі козаків Богдана Хмельницького”¹⁴.

Історична правда тут грубо підганялася під конкретну ситуацію. Адже Данило не воював з Тевтонським орденом, а в часи Богдана Хмельницького не існувало тих “псів-лицарів”, з якими доводилося мати справу Олександрові Невському. Але ж і російські полководці не воювали з німцями. Мінін з Пожарським воювали проти поляків, Суворов – проти турків і поляків, Кутузов – проти турків і французів.

Ієрархія націоналістів, яку державна партія почала культивувати з початком війни, спираючись на давню й недавню минувшину, повинна була відповідати ієрархії націй, яка склалася у Радянському Союзі. “Народи СРСР вважають, - говорив військовим пропагандистам голова Верховної Ради СРСР М.Калінін, - і цілком вірно вважають російський народ своїм старшим братом. Героїчну минувшину російського народу, його національних героїв ви також повинні добре знати і розповідати про них бійцям неросійських національностей. Це ще дужче зв’яже всі народи нашої країни між собою, зміцнить їхню дружбу”¹⁵.

Коли складовою частиною радянського патріотизму був “пролетарський інтернаціоналізм”, його пропаганда могла здійснюватися тільки зусиллями державоутворюючої нації. Коли замість “пролетарського інтернаціоналізму” в основу патріотизму було покладено націоналізм “титовських” націй,

до його пропаганди слід було долучити національну інтелігенцію. Тому українська інтелігенція в радянському тилу уперше була оточена увагою властей.

Центральні українські газети – “Советская Украина” і “Комуніст” були евакуйовані в Саратов. Звідти вони поширювалися серед евакуйованих громадян України, які працювали на оборонних підприємствах у багатьох регіонах країни. Газета “За Радянську Україну” теж виходила в Саратові і поширювалася в основному серед партизан на окупованій території. Активно діяли потужні радіостанції “Радянська Україна” (Москва) та імені Тараса Шевченка (Саратов).

З початку 1942 р. запрацював орган союзів письменників, композиторів і художників УРСР – газета “Література і мистецтво”. В евакуації була відновлена діяльність суспільно-політичних журналів “Україна” і “Перець”. Всі видавництва, крім Видавництва АН УРСР, були з кінця 1941 р. об’єднані в одне – Українське державне видавництво (Укрдержвидав), яке перебувало спочатку в Саратові, а потім у Москві. В евакуації воно випустило в світ близько 900 назв книг, брошур, журналів, листівок, плакатів і гасел загальним тиражем близько 20 млн. примірників. Видавництво АН УРСР, як і переважна більшість академічних інститутів, до січня 1944 р. перебувало в Уфі і випустило близько 40 назв книг¹⁶. У грудні 1942 р. вийшов “Нарис історії України”, незабаром перевиданий у Канаді. У 1943 р. побачив світ перший том чотиритомної “Історії України”, а також перший том “Наукових записок” Інституту історії і археології АН УРСР. У серії брошур “Наші великі предки” з’явилися нариси про Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Гонту, Максима Кармалюка¹⁷. На певний час була реабілітована непопулярна у середовищі компартійних працівників тема українського козацтва.

Видатні представники національної інтелігенції почали заміняти чиновників на відповідальних посадах. Наприкінці 1942 р. поета М.Бажана призначили на посаду заступника голови РНК УРСР (з питань культури), а безпартійного поета П.Тичину – на посаду наркома освіти УРСР. Пізніше, коли було утворено наркомат закордонних справ УРСР, наркомом призначили драматурга О.Корнійчука. Геніальний кінорежисер О.Довженко планувався М.Хрущовим на посаду голови Верховної Ради УРСР.

З початком війни забута тема національної радянської державності зазвучала на повний голос. 25 грудня 1942 р. у Москві була урочисто відзначена 25-а річниця проголошення радянської влади в Україні. На урочистому засіданні президії Верховної Ради і Ради народних комісарів УРСР з доповіддю “25 років УРСР” виступив голова Раднаркому М.Корнієць.

Улітку 1943 р. Академія наук УРСР переїхала в Москву, де вчені мали багато більші можливості для творчої роботи. Через кілька днів після визволення Києва, 11 листопада 1943 р., відбулися присвячені цій події урочисті збори Академії. З доповіддю “Київ в історії України” на них виступив великий український поет Максим Рильський.

Ця доповідь мала колосальний резонанс у середовищі української інтелігенції, оскільки явно виходила за межі дозволеного. Київ був для поета витвором і втіленням української нації: “Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу – це те саме, що говорити про роль серця в людському організмі – матір міст руських і перша українська столиця”¹⁸.

Директор Інституту історії і археології АН УРСР М.Петровський у цей

час виступав з “патріотичною” концепцією про існування у XII-XIII ст. у Київській державі єдиного руського народу¹⁹. Отже, теза М.Рильського про першу українську столицю повинна була зачепити тих, хто виступав від імені “старшого брата”.

Доповідь “Київ в історії України” одразу гідно оцінили компартійні чиновники від науки. Зокрема, проф.Ф.Єневич, який незабаром став керівником київського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна, написав у своїй рецензії: Рильський “висунув невірну тезу про те, що Київ і Україна були творцями російської культури, що російська культура багато чого запозичила в українській і є її продовженням”. На додаток він заявив: “Навіть такий махровий націоналіст, як Грушевський – і той знаходить у Рильського найзахопленішу оцінку”²⁰.

Цих звинувачень було досить, щоб посадити людину за ґрати, як це практикувалося до і після війни. Проте під час війни чиновник від науки трудився майже даремно. “Майже”, тому що він опублікував таку статтю “Про націоналістичні помилки М.Т.Рильського” в газеті “Радянська Україна” 2 жовтня 1947 р. “Комуністичний націоналізм”, як можна бачити на прикладі цієї статті українського поета, проявлявся не в термінології (російський націоналізм якимось пристосовувався до протилежної термінології “пролетарського інтернаціоналізму”), а в умінні кремлівських можновладців стримувати до часу емоції при проявах неросійського націоналізму.

Для відзначення бійців і командирів Червоної армії за проявлений героїзм на полі бою під час війни було засновано 11 нових орденів. За кількістю нагород заснований у травні 1942 р. орден Вітчизняної війни став другим після ордена Червоної Зірки. Не менше патріотичне навантаження мав заснований у листопаді 1943 р. солдатський орден Слави трьох ступенів (фактично – калька з царського ордену св.Георгія). Для нагородження командирів всіх рангів за видатні заслуги в організації і керівництві бойовими операціями, за досягнуті в ході цих операцій бойові успіхи у липні 1942 р. були засновані ордени Суворова, Кутузова і Олександра Невського.

Поява орденів, названих за іменами російських полководців, підказала О.Довженку ідею заснувати загальнорадянський орден Богдана Хмельницького, М.Хрущов ухопився за цю ідею і з властивою йому наполегливістю прийнявся пробивати її у “верхах”. 31 серпня 1943 р. він написав Сталіну з тільки що звільненого Харкова: “У зв’язку з початком визволення України мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам і генералам Червоної армії. Звістка про заснування такого ордена викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції”²¹.

Орден на честь гетьмана, який віддав Україну “під високу руку” царя Олексія Михайловича, був заснований 10 жовтня 1943 р. Через два дні районний центр Київської області – стародавнє місто Переяслав було перейменоване на Переяслав-Хмельницький. Коментуючи обидві події, центральна загальноармійська газета “Красная звезда” 12 жовтня заявила: “Тепер, у дні цієї титанічної визвольної боротьби, натхненний образ Богдана Хмельницького став особливо близьким і дорогим усім нам... Життя Богдана Хмельницького – це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу

українського народу зі своїм старшим братом – російським народом”.

Серед загальносоюзних орденів (а інших після 1922 р. не існувало) орден Богдана Хмельницького був єдиною відзнакою з неросійським корінням. Погоджуючись на заснування, Сталін так визначив його статус, щоб він зайняв найменш помітне місце в нагородній системі воєнного часу. На відміну від орденів російських полководців, якими нагороджувалися тільки офіцери і воєначальники, орденом Богдана Хмельницького могли нагороджуватися офіцери, солдати і партизани. Тобто цей орден конкурував з тими, по яких практикувалися масові нагородження. Через це в армії мало хто знав про його існування. Орден Богдана Хмельницького 1-го ступеня одержали 320, 2-го ступеня – 2,4 тис. і 3-го ступеня – 5,7 тис. осіб²².

Починаючи наступ в Україні, Ставка Верховного головнокомандування 20 жовтня 1943 р. перейменувала всі фронти, які повинні були діяти на території республіки. Воронезький фронт у складі восьми армій було названо 1-м Українським. Степовий фронт, який складався з дев'яти армій, назвали 2-м Українським. Південно-Західний фронт у складі шести армій перейменували у 3-й Український. Нарешті, Південний фронт у складі семи армій став 4-м Українським.

Звільнення Лівобережної України

Після захоплення Харкова і Белгорода фельдмаршал Е.Манштейн зробив спробу прорватися до Курська і оточити там велике угруповання військ Центрального і Воронезького фронту. Червона армія зупинила цей наступ і змусила противника перейти до позиційної війни. “Змити “пляму ганьби” з мундира гітлерівської армії за поразки на Волзі фашистські генерали не змогли, - писав з цього приводу маршал О.Василевський. – “Німецький Сталінград”, на що розраховували германські стратеги, не вийшов”²³.

Вермахт і воєнна промисловість Німеччини посилено готувалися до літньої кампанії 1943 р. Танкова промисловість забезпечила війська новими досконалими машинами типу “Пантера” і “Тигр”, потужними самохідними гарматами типу “Фердинанд”. Німецький повітряний флот почав поповнюватися літаками з більш високими тактико-технічними характеристиками – “Фокке-вульф 190А” і “Хеншель-129”.

Загальна чисельність вермахту перевищила 10 млн., у тому числі в діючій армії – 6,7 млн.осіб. На Східному фронті знаходилося 72 відсотки діючої армії – 4,8 млн., а разом з військами союзників – 5325 тис. осіб (232 дивізії, з них 36 союзницьких. Ці війська мали 54 тис. гармат і мінометів, 5850 танків і штурмових гармат, до 3000 бойових літаків. За чисельністю ці війська були меншими, ніж восени 1942 р. (6,2 млн. солдатів та офіцерів)²⁴.

Діюча армія СРСР збільшилася за квітень-червень 1943 р. на 782 тис. – до 6442 тис. солдатів та офіцерів. У військах налічувалося майже 99 тис. гармат і мінометів, 2200 установок реактивної артилерії (“катюш”), 9580 танків і САУ, 8290 бойових літаків. Більше половини гармат мали калібр 76-мм, а мінометів – 82-мм, майже третина всіх танків були легкими²⁵.

Співставлення сил вермахту з його союзниками і Червоної армії свідчило, що Радянський Союз після двох років війни здобув тривку перевагу над Німеччиною в живій силі і техніці. Радянські війська мали достатні бойовий досвід і могли вести наступальні бойові дії.

Радянська промисловість істотно перевищувала німецьку (разом з окупованою Європою) за випуском основних видів озброєння. Крім того, з 1943 р. різко зріс обсяг поставок по ленд-лізу. США, Велика Британія і Канада надсилали в СРСР літаки, танки, бойові кораблі і катери для ВМФ, автомашини, рухомий склад залізниць, боеприпаси, кольорові метали, взуття, продовольство.

Головною ударною силою Червоної армії стали танкові війська. До літа 1943 р. було створено чотири танкові армії, п'ята перебувала в стані формування. Резерв Ставки Верховного головнокомандування налічував уже до 10 армій.

Лінія фронту проходила від узбережжя Баренцева моря до Орла. Між Орлом і Белгородом утворився великий виступ з центром у Курську. На північ від Курська тримав оборону Центральний фронт, а на південь – Воронежський фронт. Після курського виступу лінія фронту знову випрямлялася, ідучи від Белгорода до Таганрога. Південна і південно-західна ділянки радянсько-німецького фронту становили 27 відсотків його довжини, але в них зосереджувалося до 40 відсотків танкових і моторизованих сил обох діючих армій. Всього на цьому фронті було зосереджено майже 12 млн. солдатів і офіцерів, до 160 тис. гармат і мінометів, понад 16 тис. танків, самоходних установок і штурмових гармат, майже 12 тис. бойових літаків²⁶. Такої концентрації сил і засобів не спостерігалося на будь-якому іншому театрі воєнних дій за всю історію воєн.

З кінця березня Ставка Верховного головнокомандування розробляла план наступу на центральному і південному стратегічних напрямках одночасно. Проте в середині квітня англійська розвідка передала командуванню Червоної армії інформацію про операцію під кодовою назвою “Цитадель”, яку розпочав розробляти Генеральний штаб вермахту. Гітлер вирішив використати курський виступ (виїмку з німецького боку фронту), щоб ударами з трьох боків оточити і знищити війська Центрального і Воронежського фронту. Після цього передбачався удар в тил Південно-Західного фронту. Операція повинна була розпочатися 5 липня 1943 р. силами близько 900 тис. солдатів і офіцерів, в розпорядженні яких були до 130 “тигрів” і понад 200 “пантер”, 2,7 тис. танків і самоходних гармат, близько 10 тис. гармат і мінометів²⁷.

Радянське командування прийняло рішення зайняти жорстку оборону, в ході якої знекровити противника, і лише потім перейти в контрнаступ. З цією метою була побудована глибокоешелонована оборона в кілька ліній. На випадок прориву і з метою швидкого переходу в контрнаступ, якщо противник перейде до оборони, на північній і південній ділянках Курської дуги створювався резервний фронт (Степовий).

Курська битва, яка тривала з 5 до 17 липня 1943 р., виявилася безрезультатною. Вермахт втратив до півмільйона солдатів убитими, пораненими і зниклими без вісті, 1,5 тис. танків, 3 тис. гармат.

Незважаючи на кількісну перевагу, втрати радянських військ були більшими – 860 тис. солдатів, понад 6 тис. танків і САУ, 5 тис. гармат і мінометів²⁸.

Проте у розпорядженні радянського командування були свіжі резерви. З серпня воно почало Белгородсько-Харківську операцію військ Воронежського і Степового фронтів. 17 серпня бої зав'язалися уже на північних околицях Харкова, а вранці 23 серпня місто було звільнене, цього разу – остаточно.

Взяттям Харкова Курська битва завершилася. Контрнаступ переріс у наступ восьми радянських фронтів. Прагнучи врятувати становище, командування вермахту перекинуло з Західного фронту на Східний 14 дивізій. Це полегшило завдання союзників, які в ніч на 10 липня 1943 р. висадилися в Сицилії,

а 3 вересня – на узбережжі Апеннінського півострова в районі Реджо-ди-Калабрію. До кінця вересня близько чверті території Італії було очищено від німецької окупації.

Велика перевага в силах дозволила радянському командуванню наприкінці серпня перейти в наступ силами 11 фронтів. Удари завдавалися то на одній, то на іншій ділянці фронту. Це змушувало противника подрібнювати свої сили, щоб закривати прогалини, які постійно утворювалися в німецькій лінії оборони.

Після Курської битви на лінії від Орла до Таганрога, яка становила до третини загальної довжини радянсько-німецького фронту, знаходилося майже 50 відсотків особового складу діючої армії, 40 відсотків артилерії, понад 50 відсотків бойових літаків і до 70 відсотків танків²⁹.

Битва за Донбас почалася ще під час контрнаступу на курському напрямі. 13 серпня дві армії Південно-Західного фронту (Р.Малиновський) форсували Сіверський Донець і оволоділи містом Зміїв. Основні сили фронту двічі робили спробу прорвати фронт на південь від Ізюма, але безуспішно. Та вони відволікли на себе великі сили противника й цим полегшили завдання Південного фронту, який перейшов у наступ 18 серпня. Сильний оборонний рубіж на річці Міус (який зміцнювався майже два роки підряд) був прорваний. 30 серпня радянські війська зайняли Таганрог і завершили розгром правого крила донбаського угруповання вермахту.

Після цього відкрився шлях вглиб Донецького басейну. 7 вересня 5-а ударна армія Південного фронту увірвалася в Сталіно. 10 вересня було звільнено Маріуполь.

При відступі гітлерівці планували перетворити Донбас в пустелю. Однак стрімкий наступ Червоної армії перешкодив цим планам. Відразу після очищення басейну від ворожих військ почалася відбудова донецької промисловості. Вона повинна була внести свій вклад у перемогу над ворогом.

Тим часом 26 серпня перейшли у наступ війська Центрального фронту. Сили противника, які їм протистояли, були послаблені внаслідок рішення командування вермахту перекинути 13 дивізій на допомогу військам, що брали участь у Смоленській битві, Армії Центрального фронту форсували Десну і почали просуватися в напрямі Гомеля. 60-а армія під командуванням І.Черняховського раптовим ударом прорвала оборону противника і вступила у північні райони України. У середині вересня війська фронту звільнили Конотоп, Бахмач і Ніжин. 19 вересня вони форсували Десну на південь від Чернігова, а через два дні захопили це місто і вийшли до Дніпра.

Успіх військ Центрального фронту забезпечив просування армій Воронезького фронту, які підійшли 10 вересня до річок Хорол і Псел. У ніч на 20 вересня 3-я гвардійська танкова армія під командуванням генерала П.Рибалка почала наступ на Переяслав і через два дні теж вийшла до Дніпра.

Нестримний натиск радянських військ переконав Гітлера в тому, що частинам вермахту на Лівобережній Україні загрожує оточення і знищення. 15 вересня 1943 р. він розпорядився перебазувати групу армій “Південь” за Дніпро, а на південній ділянці фронту – на рубіж р.Молочної. Після цього створилася унікальна ситуація: частини Червоної армії і вермахту припинили бої і наввипередки кинулися до Дніпра. Радянське командування мало намір раптово захопити плацдарми на правому березі Дніпра, а німецьке – врятувати

частини, які вже втрачали боєздатність, за дніпровськими укріпленнями.

Після завершення Курської битви пройшов тільки місяць, а війська Червоної армії вже вийшли до Дніпра на фронті в 750 км від Лоева до Запоріжжя. Під час тієї битви Дніпро був у далекому тилу гітлерівців, і їм здавалося, що є час, щоб спорудити неподоланий “Східний вал”. Однак темпи радянського наступу були настільки стрімкі, що на правому березі Дніпра вони встигли побудувати лише окремі укріплені позиції.

Форсувати ріку повинні були війська п’яти фронтів: на київському напрямі – Центрального і Воронежського, на полтавсько-кременчуцькому – Степового, на дніпропетровському і запорізькому – Південно-Західного, у низовині Дніпра – Південного фронту. 9 вересня у війська була надіслана директива Ставки “Про швидке і рішуче форсування рік і нагородження особового складу військ за успішне форсування водяних перешкод”. Часу на виготовлення понтонів не залишалося, і долати Дніпро ця директива вимагала підручними засобами – напханими соломою плащнаметами, порожніми діжками, дошками і колодами.

Війська переправлялися в холодній листопадовій воді під зливою куль і снарядів з високого правого берега. Переправлятися мусили усі, у тому числі й ті, хто не вмів плавати. Треба було не тільки досягти протилежного берега, але й перенести на собі зброю і боєприпаси, щоб мати чим оборонятися. Учасник форсування Дніпра письменник Віктор Астаф’єв згадував у 1991 р.: “Двадцять п’ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п’ять...”³⁰.

В ніч на 22 вересня частини Воронежського фронту з ходу форсували ріку за 80 км на південний схід від Києва, в районі села Великий Букрин. Берег ріки тут був дуже високий і добре укріплений, тому переправа супроводжувалася колосальними жертвами. Не менших жертв коштувало розширення букринського плацдарму до 1 км по фронту і 6 км в глибину.

У ніч на 26 вересня на північ від Києва, в районі Старосілля і Осецини почалася переправа військ 38-ї армії. Німці створили тут потужну оборону. Проте радянським військам вдалося закріпитися на правому березі в районі Лютежа і Вишгорода. Поступово Лютізький плацдарм був розширений до 15 км по фронту і до 10 км вглиб. У середині жовтня ворог був вибитий з північної частини приміського села Вишгород.

Наступ на Київ відбувався з букринського плацдарму. Проте німці підтягнули свіжі сили і успішно оборонялися. На ділянці фронту в 55 км в районі Букринського плацдарму вони зосередили десять дивізій. Дні минали за днями, але Київ здавався недосяжним. Тим часом Ставка Верховного головнокомандування вимагала звільнити столицю України до 7 листопада – червоної дати в календарі.

Форсування Дніпра в районі села Великий Букрин і виснажливі бої на букринському плацдармі коштували життя понад 250 тис. солдатів та офіцерів Червоної армії³¹. Такі втрати пояснювалися й тим, що Й.Сталін, Г.Жуков і М.Ватутін не прислухалися до пропозиції К.Рокосовського наступати на Київ не з півдня, а з Півночі.

Врешті решт сама логіка битви за Київ змусила Ставку Верховного головнокомандування змінити напрям головного удару. На Букринському плацдармі залишилася порівняно невелика частина зосереджених там військ. Близько 200 тис. бійців були перебазовані в обстановці цілковитої секретності

на Лютізький плацдарм за 30 км від Києва. Ці війська знову переправилися на лівий берег Дніпра і непомітно пройшли всю відстань у безпосередній близькості від лінії фронту до північного плацдарму.

Потім вони переправилися на правий берег в районі Лютежа. Операція по перебазуванню такої маси військ з усім озброєнням була здійснена бездоганно.

Вранці 3 листопада 60-а армія генерала К.Москаленка перейшла в наступ з Лютізького плацдарму. Цей наступ, підтриманий 2-ю повітряною армією генерала С.Красовського, виявився цілковитою несподіванкою для ворога. За два дні до того у черговий наступ малими силами з метою дезінформації перейшли війська з Букринського плацдарму. Німці були переконані, що відіб'ють цей наступ, як і всі попередні. Після двох днів боїв на Лютізькому плацдармі атакуючі війська були посилені 3-ю гвардійською танковою армією. Ворог не витримав тиску і почав відступати. На світанку 6 листопада столиця України була повністю очищена від окупантів.

7 листопада війська 1-го Українського фронту захопили Фастів, а потім – Житомир. На правому березі Дніпра утворився стратегічний плацдарм довжиною до 500 км по фронту. Комунікації, що пов'язували німецькі групи армій “Центр” і “Південь”, були перерізані.

У такій ситуації фельдмаршал Манштейн завдав по радянських військах потужний контрудар з півдня і південного заходу силами 15 дивізій. Ворог знову зайняв Житомир, Коростень і Радомишль. Однак у фельдмаршала не вистачило сил, щоб розвинути успіх і зайняти Київ. У грудні він ще двічі повторив спробу вдарити по Києву, цього разу з північного заходу. Проте наприкінці 1943 р. у німців вистачало сил тільки для досягнення тактичних успіхів.

13 листопада частини 2-го Українського фронту форсували Дніпро в районі Черкас. Бої на плацдармі йшли більше місяця. Врешті-решт 14 грудня радянські бійці витіснили ворога з Черкас.

Плацдарм у районі Кременчука і Дніпропетровська створювався зусиллями частини 3-го Українського фронту. До кінця року цей плацдарм було розширено до 400 км по фронту і до 100 км в глибину.

“Велика трійця” в Курська битва та її безпосередній результат – звільнення Лівобережної України – цілком змінили розстановку сил у двобой Об'єднаних Націй з державами Осі. Ставало зрозумілим, що Червона армія зможе увійти в континентальну Європу самостійно, без всякої участі англо-американських військ.

Радянізація Європи не входила, звичайно, в плани великих держав Заходу. Керівники їх розуміли, що треба висаджуватися на континенті. Після капітуляції італо-німецьких військ в Тунісі союзники дістали можливість використати наявні у них в Північній Африці 35 дивізій для вторгнення в Італію. Цими силами вони висадилися в липні 1943 р. на Сицилії, а після очищення острова від ворожих військ вторглися у південну Італію. Висадка показала, що італійська армія не бажала воювати за Гітлера і Муссоліні.

Гітлер розумів це краще, ніж хто-небудь. Ще у травні 1943 р. він наказав розробити оперативний план окупації Північної і Центральної Італії. Коли союзники висадилися на півострові, вермахт негайно окупував країну, роззброїв італійську армію і утворив фронт силами 21 дивізії³².

Бої на цьому фронті розвивалися в уповільненому темпі. Прогнози союзного

командування про взяття Риму одночасно з Києвом не виправдалися. Навпаки, союзні війська перейшли до позиційної війни. Це дозволило Гітлеру перекинути в Україну з Італії додаткові сили, у тому числі нові танкові дивізії. За їх допомогою було здійснено контрнаступ в районі Києва.

Та висадка в Італії була лише епізодом, який став можливим внаслідок перемоги під Ель-Аламейном у Північній Африці. Створювана союзниками могутня експедиційна армія мала висадитися в іншому місці континенту – такому, звідки можна було у короткі строки вступити на територію самої Німеччини. На думку В.Черчилля, висаджуватися треба було на Балканах, щоб врятувати від радянзації країни Південно-Східної Європи. Навпаки, Ф.Рузвельт вважав, що висаджуватися треба у безпосередній близькості до Німеччини, тобто в Північній Франції.

Після Курської битви розбіжність думок була розв'язана сама собою. Союзники на конференції в Квебеку у серпні 1943 р. вирішили наступної весни відкрити другий фронт в Європі висадкою у Франції (операція “Оверлорд”). Розуміючи, що гаяти часу не можна, Рузвельт напередодні Тегеранської конференції говорив своєму сину: “Якщо справи в Росії підуть і далі так, як зараз, то можливо, що наступної весни другий фронт не знадобиться!”³³.

Перша зустріч Ф.Рузвельта, Й.Сталіна і В.Черчилля відбулася 28 листопада – 1 грудня 1943 р. в Тегерані. Питання про місце і дату відкриття другого фронту в Європі опинилося в центрі уваги керівників трьох держав. Британський прем'єр-міністр зробив спробу відкласти операцію “Оверлорд” на 2-3 місяці, щоб використати наявні можливості для активних дій у Середземному морі. Проте він зустрів заперечення з боку Сталіна і Рузвельта. Керівники “Великої трійці” досягли домовленості здійснити висадку у Північній Франції у травні 1944 р. Одночасно, як заявив Сталін, радянські війська мали здійснити широкий наступ, щоб перешкодити перекиданню німецьких збройних сил зі Східного фронту на Західний.

У декларації трьох держав, підписаній главами урядів, було заявлено про намір їх співробітничати як у війні проти Німеччини, так і в післявоєнному облаштуванні світу. Щодо останнього питання - конкретні рішення не приймалися. Проте дві висунуті на конференції ідеї, що підлягали у майбутньому уточненню і деталізації, прямо стосувалися життєвих інтересів України. Йшлося про конфігурацію західного кордону СРСР (й відповідно – східного кордону відновлюваної Польської держави), а також – про післявоєнне існування Об'єднаних Націй у вигляді Організації Об'єднаних Націй.

Польський уряд в Лондоні займав непримиренну позицію у питанні про східний кордон своєї держави. Як і Ю.Пілсудський у 1918-1920 рр., генерал В.Сікорський не покладався у східній політиці тільки на допомогу Великої Британії і США. Він мав намір утворити на окупованих з вересня 1939 р. територіях ефективні військові підрозділи.

У шеститомному виданні “Армія Крайова в документах”, інших фундаментальних публікаціях джерел є багато свідчень, які підтверджують намір уряду Сікорського створити власні збройні сили на окупованій німцями території Польщі в кордонах 1921-1939 рр. У “Розпорядженні на випадок радянського маршу через польські землі” від 3 березня та “Персональний таємний інструкції для головнокомандуючого в країні” від 8 березня 1942 р. В.Сікорський наполягав на тому, щоб “тримати в цей час у Вільно і Львові сильні військові підрозділи”. Ця армія мала виступити із зброєю в руках, щоб “роззброїти

німців, взяти в свої руки службу безпеки в тих місцевостях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представниками уряду”³⁴.

Поляки з ентузіазмом сприйняли Атлантичну хартію, в якій проголошувався принцип недоторканності території держав. Приєднання до Атлантичної хартії Радянського Союзу польський уряд розцінив як вимушену відмову від територіальних зазіхань. Однак позиція радянського уряду у питанні про Західну Україну не змінилася. Для обґрунтування її Москва підключила українську радянську інтелігенцію.

19 лютого 1943 р. український письменник О.Корнійчук надрукував в газеті “Радянська Україна” статтю “Возз’єднання українського народу у власній державі”. В ній польські емігранти у США і Великій Британії звинувачувалися у прагненні створити Польщу “від моря до моря” за рахунок українських земель. Корнійчук висловлював переконаність у тому, що після війни Західна Україна дістане можливість швидкого розвитку у складі УРСР.

Стаття О.Корнійчука була замовною, у чому прямо признався Сталін під час бесіди з польським послом Т.Ромером в ніч на 27 лютого³⁵. 20 лютого, тобто наступного дня після її появи в українській пресі, вона була передрукована як передовиця газетою “Правда” під назвою “Воссоединение украинского народа в недрах своего государства”. Відповіддю на передрук в офіційному органі ЦК ВКП(б) стала постанова Ради Міністрів Речіпосполитої від 25 лютого, яка нагадувала, що у справі кордонів між Польщею і СРСР “обов’язковим є статус-кво до 1 вересня 1939 р., що відповідає Атлантичній хартії”. Порушення статус-кво визнавалося “шкідливим для єдності союзників”³⁶.

Відповіддю на заяву польського уряду стала заява ТАРС від 2 березня. В ній польська позиція щодо кордону між Польщею і СРСР – обов’язковий статус-кво кордонів до 1 вересня 1939 р. – розцінювалася як відмова визнати історичні права українського народу бути об’єднаним в кордонах своєї національної держави. У цій заяві уперше містилося посилення на міністра закордонних справ Великої Британії лорда Керзона, який “розумів, що Польща не може претендувати на українські землі”. Лінія Керзона визнавалася найбільш прийнятною для визначення радянсько-польського кордону.

Відповідь у формі комюніке Польського телеграфного агентства (ПТА) не забарилася. В ній лінія Керзона характеризувалася як “тимчасова лінія примирення”, а не як кордон. Польський кордон, згідно з заявою ПТА, мусив ґрунтуватися на Ризькому договорі 1921 р. і рішенні Ради послів Антанти 1923 р.³⁷.

У квітні 1943 р. набула розголосу “катинська справа”, що призвело до розриву дипломатичних відносин між СРСР і Польщею. Після загибелі у липні 1943 р. генерала В.Сікорського на чолі польського уряду став С.Миколайчик. Його позиція з територіального питання була такою ж жорсткою. Отже, справа зайшла в глухий кут.

Наближався той момент, коли Червона армія повинна була підійти до кордонів і вступити на територію Польщі. Виходячи з досвіду 1920 р., В.Черчилль розумів, що Кремль утворить тоді який-небудь новий Польревком і оголосить його законним урядом Польщі. Тому він був вкрай зацікавлений у тому, щоб відновити контакти лондонського польського уряду з радянським. Зробити це було можливо тільки при задовільному для обох сторін розв’язанні проблеми польського кордону на Сході. Це вимагало подивитися на проблему ширше, із залученням західного сусіда Польщі – Німеччини. Всупереч

Атлантичній хартії переможена Німеччина мусила втратити територію, щоб задовольнити як Польщу, так і Радянський Союз.

У бесіді з Й.Сталіним 29 листопада 1943 р. В.Черчілль сформулював ідею пересування кордонів Радянського Союзу, Польщі і Німеччини. Він навіть наочно продемонстрував свою ідею на трьох сірниках, що позначали кордони цих трьох держав: всі сірники послідовно пересувалися у західному напрямку. Наступного дня на загальній зустрічі глав урядів Черчілль оформив свою пропозицію у письмовій формі: “Осердя польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, з включенням до складу Польщі Східної Прусії та Оппельнської провінції”³⁸.

Польський лондонський уряд, так само як уряди Ю.Пілсудського у 1918-1923 рр., бажали відновити ту Польщу, яка втратила незалежність у XVIII ст. і була поділена між своїми сусідами – Річ Посполиту. Це була ягеллонська Польща, яка об’єднувала в своїх кордонах польські, литовські, українські і білоруські землі. Черчілль запропонував відновити середньовічне Польське королівство династії Пястів, землі якого на півночі і заході були германізовані впродовж багатьох століть.

Пропозиція Черчілля не викликала заперечень у Сталіна, який вимагав лише одного: “Між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською Конституцією”³⁹. Рузвельт теж не заперечував, щоб кордони Польщі були пересунуті зі сходу на захід – аж до Одера. Проте він заявив, що за політичними міркуваннями поки не може брати участі у розв’язанні цього питання: в США налічувалося від 6 до 7 млн. громадян польського походження, і до президентських виборів піднімати цю тему було ризиковано⁴⁰.

З цього випливає, що Ф.Рузвельт розумів неприйнятність “пересування сірників” для поляків. Справді, ідея відродження пястівської Польщі з середньовічними кордонами здавалася абсолютно нереальною. Поляки ще пам’ятали несприятливі результати референдуму в Німеччині у 1920 р. на землях з мішаним німецько-польським населенням. Присутність у відроджуваній державі мільйонів німців замість мільйонів українців та білорусів здавалася їм невідповідною національним інтересам.

Тим часом на зустрічі 1 грудня, у відповідь на заяву Сталіна про встановлення між Польщею і СРСР кордону 1939 р. Рузвельт задав питання, яке мало в наступні роки визначальне значення для українсько-польських відносин: “Чи можливо буде організувати в добровільному порядку переселення поляків з територій, що відійшли до радянського Союзу?” Сталін недбало відповів, вважаючи це питання незначним: “Це можна буде зробити”⁴¹. Питання про переселення німців з територій, що відходили до Польщі, у розгорнутому вигляді не піднімалося. Лише у процитованій вище записці Черчілля від 30 листопада обережно зазначалося: “Остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах”⁴².

Під час зустрічі Сталіна з Рузвельтом 29 листопада американський президент підняв питання про створення світової організації, заснованої на принципах Об’єднаних Націй. Метою такої організації повинно бути, підкреслив Рузвельт, забезпечення тривалого миру після війни. Виконавчий комітет організації мав складатися з великих держав (СРСР, США, Велика Британія, Китай) і кількох представників від групи країн – європейських, азійських, південноамериканських, британських домініонів. І тут президент зазначив, що Черчілль не згодний з таким розподілом країн у виконавчому органі, тому що

англійці матимуть в ньому тільки два голоси – свій і одного з домініонів. Далі розмова точилася навколо поліцейських функцій світової організації, які повинні були забезпечувати колективну безпеку і не допустити нової агресії з боку Німеччини та Японії через півтора-два десятки років⁴³.

На цьому розмова припинилася, але Сталін її запам'ятав. Тільки цим можна пояснити неочікувані і далекосяжні заходи, здійснені радянським диктатором через два місяці.

У роки війни вищим органом влади був ДКО. Пленуми ЦК ВКП(б) не скликалися. Аж раптом газета “Правда” повідомила 28 січня 1944 р. про “черговий” (єдиний за всю війну!) пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР “Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин”. Пропозиції були схвалені для винесення на чергову сесію Верховної Ради СРСР⁴⁴. 1 лютого 1944 р. заступник голови Раднаркому СРСР і нарком закордонних справ В.Молотов виступив на Верховній Раді з доповіддю “Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати”.

Як завжди, обговорення доповіді було коротким. Як завжди, сесія одногосно ухвалила винесені на обговорення проекти законів: “Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв’язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканській”, а також “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв’язку із цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат”. Обидва закони мали конституційне значення.

У Конституції СРСР з’явилася стаття 18-а такого змісту: “Кожна союзна республіка має право вступати у прямі відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами”. Стаття 18-б звучала так: “Кожна союзна республіка має свої збройні формування”⁴⁵.

4 березня 1944 р. у Києві відбулася чергова сесія Верховної ради УРСР, яка прийняла відповідні закони. До Конституції УРСР вони увійшли як ст. 15-а і 15-б⁴⁶. Та Президія Верховної Ради не стала чекати українського відповідника загальносоюзного закону (що зайвий раз доводить всю відносність республіканського законодавства). 5 лютого 1944 р. вона утворила НКЗС УРСР і затвердила О.Корнійчука наркомом закордонних справ. Заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов’янських країн він став мало не за рік до цього призначення, невдовзі після своєї статті “Возз’єднання українського народу у власній державі”, яка прозвучала на весь світ.

У березні 1944 р. наркомом оборони УРСР і одночасно командуючим військами Київського військового округу став генерал-лейтенант Василь Герасименко. Це був кадровий військовий, який служив в Червоній армії з її утворення. У війну він командував арміями, а з січня 1944 р. – військами Харківського військового округу. Президія Верховної Ради УРСР і командування Червоною армією мудро доручили йому звичну посаду командуючого військами округу, тому що роботи по основній посаді для нього не знайшлося. Адже Червоної армії України не існувало. Не було жодного українського полку, батальйону чи роти. Щоправда, у наказі Верховного головнокомандуючого, присвяченому 29-й річниці Червоної армії (від 23 лютого 1944 р.) містилися

запевнення про “утворення нових військових формувань у союзних республіках”⁴⁷. Проте під цим можна було розуміти все, що завгодно. Національних формувань в Україні ніхто створювати не збирався.

Швидкі і кардинальні зміни в статусі союзних республік викликали здивування всередині СРСР та за його межами. В інформаційному повідомленні про настрої серед вояків УПА, яке було надіслане в ЦК КП(б)У, повідомлялося: “З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чулки поширюються швидко), особливо про наркомати Заксправ і НКО, з’явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав: за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись?”⁴⁸.

З не меншим здивуванням зустріли конституційні новації Сталіна надзвичайний і повноважний посол США у Москві Аверелл Гарріман. “Насправді дивно, - писав він у Вашингтон, - що оборона і закордонні справи обрані для здійснення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються як такі, завдяки яким центр зберігає свою владу”⁴⁹. Проте посол незабаром дивуватися перестав. Добре знайомий з системою влади в СРСР, він зробив такий висновок: “Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат, він все одно керуватиметься та урядуватиметься центральним комісаріатом у Москві”⁵⁰. Такий висновок підтримали фахівці з американських спецслужб. У звіті відділу досліджень і аналізу Управління стратегічних служб від 16 грудня 1944 р. вказувалося: “Союзні республіки обмежені сьогодні тим, що вони не є суверенними державами, а натомість становлять невідривну частку вкрай централізованої держави. Вони позбавлені автономії у більшості урядових функцій”⁵¹.

Якщо хтось не зрозумів радянських конституційних новацій, то все стало на свої місця з відкриттям у серпні 1944 р. у передмісті Вашингтона Думбарто-Оксі міжнародної конференції Об’єднаних Націй, на якій розглядалися питання утворення і принципів діяльності майбутньої організації. Глава радянської делегації А.Громико запропонував включити до числа членів-засновників ООН всі 16 радянських союзних республік. Першою реакцією Ф.Рузвельта на несподівану вимогу радянських дипломатів стала зустрічна пропозиція: включити в члени ООН всі 48 американських штатів. Проте він запропонував це тільки своїм радникам, а у листі до Сталіна порадив не поспішати з визначенням членів-засновників. У відповідь Сталін підтримав А.Громика. “Заяві радянської делегації з цього питання, - заявив він, - я надаю виключно важливого значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено стежать за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в радянській Конституції розширення їхніх прав у сфері міжнародних відносин”⁵².

Та питання про членство союзних республік СРСР було все-таки відкладене до Ялтинської конференції “Великої трійці”.

Звільнення Півдня, Правобережжя 3 листопада 1943 р. А.Гітлер підписав директиву ОКВ за № 51. В ній предписувалося зупинити наступ Червоної армії і нагромадити резерви, достатні для розгрому великого десанту англо-американських військ. Після цього вермахт мав перейти у наступ на Східному фронті з тим, щоб добитися переможного результату в війні⁵³.

Мабуть, основні настанови цієї гітлерівської директиви були неперекон-

ливі навіть для найближчого оточення фюрера. В усякому разі, верхівка Третього рейху все більше сподівалася на суперечності між своїми ворогами. Виступаючи перед генералітетом у травні 1944 р., Г.Гіммлер говорив: “Я вірю, що кінець кінцем суперечності між Англією, Америкою і Росією, а саме між Англією і Америкою, з одного боку, і Росією – з іншого, призведуть до того, що ця коаліція рано чи пізно розвалиться, як і всі інші коаліції. Коли це трапиться, то Німеччині не загрожуватиме жодна небезпека”⁵⁴.

І все-таки вермахт на початку 1944 р. ще являв собою грізну силу. За чисельністю і кількістю озброєнь він вийшов на рівень 1942 р. Нацистському керівництву удавалося до середини 1944 р. постійно нарощувати воєнну економіку, щоб постачати збройні сили всім необхідним. На переламі 1943 і 1944 рр. німеччина та її союзники мали під рушницею майже 10,2 млн. солдатів та офіцерів, у тому числі 6,7 млн. в сухопутних військах на діючих фронтах⁵⁵.

У військах Німеччини, Фінляндії, Румунії та Угорщини на Східному фронті знаходилося понад 4,9 млн. солдатів та офіцерів, 54470 гармат та мінометів, 5400 танків і штурмових гармат, понад 3 тис. літаків. У розгорнутих проти них на фронті довжиною 4400 км військах Червоної армії знаходилося 6,4 млн. солдатів та офіцерів, понад 95900 гармат та мінометів, понад 5200 танків і САУ і 10200 бойових літаків⁵⁶. Радянська перевага в силах стала відчутною, але її треба було довести на полі бою

Центр ваги збройної боротьби на Східному фронті, як визнають автори фундаментального чотиритомника “Мировые войны XX века”, залишався в Україні⁵⁷. Ставка Верховного головнокомандування розпочала з 24 грудня 1943 р. на фронті довжиною 1400 км Дніпровсько-Карпатську стратегічну операцію силами чотирьох Українських фронтів. Операція тривала до 6 травня 1944 р. і поділялася на десять послідовних тактичних операцій - Житомирсько-Бердичівську, Кіровоградську, Корсунь-Шевченківську, Нікополь-Криворізьку, Рівно-Луцьку, Проскурово-Чернівецьку, Умансько-Богощанську, Берегівато-Снігирівську, Поліську і Одеську.

Найбільше значення мала Корсунь-Шевченківська операція. Вона почалася 24 січня 1944 р. наступом ударних угруповань 1-го і 2-го Українських фронтів. Незабаром в оточенні опинилося понад 80 тис. солдатів та офіцерів вермахту – сім дивізій і одна бригада. Командуючий групою армій “Південь” Е.Манштейн кинув на виручку бронетанкові з’єднання. Завдяки цьому частина оточенців спромоглася потрапити до своїх. Безпосереднім результатом Корсунь-Шевченківської операції стало звільнення 2 лютого 1944 р. Луцька і Рівно.

У січні і лютому війська 3-го і 4-го Українських фронтів звільнили Нікополь та Кривий Ріг. Оборона німецьких військ на лівому березі Дніпра в його нижній течії була зламана. З’єднання 4-го Українського фронту (генерал Ф.Толбухін) форсували Дніпро і закріпилися на правому березі. Після цього були створені умови для звільнення від окупантів всієї Правобережної України.

На початку березня Ставка ВГК наказала військам 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів кількома одночасними ударами розчленувати збройні сили противника на Правобережжі і увійти в Карпати. Першим перейшов у наступ 4 березня 1-й Український фронт під командуванням Г.Жукова (в цей час генерал М.Ватутін був смертельно поранений). Його війська завдали удару на

Тернопільському напрямі основним силам групи армій “Південь”. 18 березня була звільнена Вінниця, 25 – Проскурів, 29 – Чернівці.

Війська 2-го Українського фронту перейшли у наступ з 5 березня. Вони форсували Південний Буг, у стрімкому марші 26 березня досягли р.Прут, по якій проходив кордон між СРСР і Румунією, і зайняли плацдарми на румунському боці.

6 березня почалася Березгувато-Снігирівська операція 3-го Українського фронту. Його війська зайшли в тил 6-й армії вермахту. 13 дивізій противника опинилися під загрозою оточення і в паніці відступили. 28 березня був звільнений Миколаїв, 10 квітня – Одеса.

Війська 4-го Українського фронту мали завдання розгромити ворога в Криму. Півострів обороняла 17-а армія противника, в якій налічувалося 193 тис. солдатів та офіцерів. Збройні сили під командуванням Ф.Толбухіна і окрема приморська армія під командуванням О.Єременка мали істотну перевагу (470 тис. солдатів та офіцерів)⁵⁸. 8 квітня вони почали наступ і прорвали оборону в районі Армянська. 11 квітня танкові частини увійшли в Джанкой. 15 квітня радянські війська підійшли до Севастопольських укріплень. Після перегрупування сил з 5 травня розпочався штурм Севастополя. Через п'ять днів, 9 травня ворог капітулював. Варто згадати, що в 1941-1942 рр. оборона Севастополя тривала 250 днів.

Рішенням Ставки ВГК від 16 травня 1944 р. 4-й Український фронт був ліквідований як такий, що виконав свої завдання. Його управління з частинами обслуговування і тилами вироделося в резерв.

10 травня Л.Берія звернувся до Сталіна з запискою про необхідність виселення з півострова кримських татар. Їм інкримінувалися “зрадницькі дії проти радянського народу”. Депортація основної маси кримських татар була здійснена миттєво, досвідченим чекістам на це знадобилося менше доби. На початку червня з Криму були депортовані також болгари (12422 особи), греки (15040), вірмени (9621 особа) та інші малочисельні національності. Загальна кількість депортованих становила понад 225 тис. осіб⁵⁹. Лише через рік, 30 червня 1945 р. автономний статус Криму було формально ліквідовано, після чого у складі Російської Федерації з'явилася ще одна область.

У травні 1944 р. на радянсько-німецькому театрі воєнних дій настав короткочасний перепоочинок. Війська готувалися до літнього наступу.

6 червня 1944 р. в Європі відкрився другий фронт. Війська союзників висадилися в північно-західній Франції. За короткий час вони звільнили від ворога всю Францію і більшу частину Бельгії. Успішне просування їх було забезпечене грандіозним наступом Червоної армії.

Наступ розпочався на Карельському перешийку 10 червня. Незабаром було звільнено Выборг. 21 червня розпочав наступ Карельський фронт, війська якого звільнили Петрозаводськ. 23 червня силами чотирьох фронтів розпочалася операція “Багратіон”, метою якої було звільнення Білорусії.

Успіх цього наступу змусив командування вермахту перекинути в Білорусію із західних областей України шість дивізій, у тому числі танкових. Це полегшило поставлене перед 1-м Українським фронтом завдання по розгрому групи армій “Північна Україна”.

Перед початком наступу армійське угруповання “Північна Україна” налічувало до 900 тис. солдатів і офіцерів, 900 танків і штурмових гармат, 6300 гармат і мінометів, 700 літаків. 1-й Український фронт (маршал І.Конєв) мав

у своєму розпорядженні 1,2 млн. солдатів і офіцерів. 13,9 тис. гармат і мінометів, 2200 танків і САУ, понад 3 тис. літаків⁶⁰. Ворог був ще сильним, але війська Конєва мали досить сил і засобів, щоб забезпечити його розгром.

Наступ розпочався 13 липня на Рава-Руському напрямі. Наступного дня стали просуватися вперед війська, задіяні на Львівському напрямі. Задум полягав у тому, щоб розчленувати угруповання “Північна Україна” і знищувати його по частинах.

У Червоній армії прориви оборони противника майже завжди здійснювалися стрілецькими дивізіями, після чого в бій вводилися танкові і механізовані частини (у вермахті, навпаки, прорив здійснювали танки і штурмові гармати, після чого в бій вводилися піхотні дивізії). Радянський спосіб проривів був пов’язаний з великими втратами живої сили, але ціна перемоги не турбувала командування. Воно більше турбувалося про опанування місцевості, щоб забезпечити надійне оточення військ противника.

Цього разу прорив вдалося зробити на другий день боїв на Рава-Руському напрямі. Введена в прорив танкова армія генерала М.Катукова розвинула наступ на Ярослав і оточила з півночі велике угруповання противника (вісім дивізій) в районі Бродів. На п’ятий день боїв прорив було розширено на 200 км по фронту і до 80 км вглиб оборони противника. Угруповання в Бродах виявилось повністю оточеним, після чого почалася його ліквідація. В ході ліквідації 38 тис. солдатів і офіцерів було вбито, 17 тис. узято в полон⁶¹. Серед розгромлених дивізій знаходилася й 14-а гренадерська “СС-Галичина”. Конєв розправився з нею з особливою люттю: полонених не брали.

17 липня танки генерала Катукова форсували Західний Буг і вступили на територію Польщі. Тим часом танкова армія генерала П.Рибалка обійшла Львів з півночі, а танкова армія генерала Д.Лелюшенка – з півдня і сходу. 27 липня радянські війська зайняли Львів і Станіслав.

З одного боку, 1-й Український фронт у взаємодії з 1-м Білоруським фронтом виходили на Віслу. З другого боку його формування просувалися до Карпат. 29 липня передові частини радянських військ дісталися Вісли і почали її форсування. В районі Сандомира утворився плацдарм. Гітлер кинув великі сили, щоб знищити війська, які опинилися за Віслою, але йому це не вдалося. Бої на плацдармі тривали впродовж всього серпня. За цей час плацдарм розширився до 75 км по фронту і на 50 км в глибину⁶².

Щоб полегшити управління військами в зоні боїв 1-го Українського фронту, Ставка ВГК утворила 6 серпня новий 4-й Український фронт на чолі з генерал-полковником І.Петровим (у складі трьох армій). В день утворення війська 4-го Українського фронту зайняли Дрогобич, після чого підійшли до кордонів довоєнної Чехословаччини. 15 серпня вони перейшли до оборони. Ставка ВГК почала готувати війська 1-го і 4-го Українських фронтів до Східно-Карпатської операції.

20 серпня розпочався наступ армій 2-го і 3-го Українських фронтів в Бессарабії і Румунії, в районі дислокації групи армій “Південна Україна”. Це угруповання противника було істотно послаблене передачею в Білорусію і західні області України 12 дивізій, у тому числі семи танкових і моторизованих. Воно складалося тепер з 25 німецьких і 22 румунських дивізій.

Після дводенних боїв ударні війська радянських фронтів прорвали оборону противника. Командування вермахту прийняло рішення відвести всю

групу армій за Прут, але не встигло з цим. 24 серпня розташовані в районі Ясс і Кишинєва 18 дивізій були оточені і через три дні припинили існування. В результаті Яссько-Кишинівської операції Червона армія просунулася за 11 днів на 320-350 км і 31 серпня вступила в Бухарєст.

Завершальною у визволенні території України від окупантів стала Східно-Карпатська операція, що почалася 8 вересня. Противник створив на головних напрямках сильну оборону, вміло використовуючи гірський рельєф. Шлях радянським військам перетинали 19 дивізій, а пізніше в Карпати з інших ділянок фронту було перекинуто ще 15 дивізій. В результаті жорстокої бої тривали півтора місяці. Операція була завершена 28 жовтня звільненням порівняно невеликої території західних областей УРСР, яка ще залишалася окупованою, а також очищенням від ворога території Закарпатської України і частини Східної Словаччини. Були створені умови для звільнення Чехословаччини і виходу Червоної армії на територію Німеччини з півдня.

Українська повстанська армія на завершальному етапі битви за Україну

У листопаді 1943 р. посаду головного командира УПА посів Роман Шухевич (псевдо – Тарас Чупринка). Водночас уперше був сформований головний військовий штаб УПА.

Основні напрямки його діяльності позначені у назвах відділів: оперативний, розвідувальний, постачання, персональний, вишкільний, політвиховний, військових інспекторів.

Незважаючи на партизанські умови боротьби, УПА розбудовувалася на засадах регулярної армії. Її особовий склад поділявся на рядових, підстаршин, старшин і генералів. Було встановлено шість старшинських чинів: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник і полковник. Генерали мали чотири чини: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник і маршал. У Дисциплінарному статуті УПА розглядалася як перший крок української нації до відродження національних Збройних сил.

Якщо в назвах військових чинів відчувається вплив армії міжвоєнної Польщі (в якій, до речі, служили деякі старшини УПА), то правила внутрішньої організації військового життя були запозичені з бойових статутів піхоти Червоної армії зразка 1940 і 1943 рр. З цього приводу працівник військової референтури Львівського проводу ОУН О.Луцький висловлювався так: “радянським брошурам з військових питань, як найбільш досконалим і тактично краще відпрацьованим, у крайовому проводі ОУН віддавали перевагу в порівнянні з військовою літературою німецької та інших держав”⁶⁴.

Нагородна система в УПА була досить розбудованою. До числа бойових нагород відносилися: Бронзовий хрест Бойової заслуги, Срібний хрест Бойової заслуги (1-го і 2-го класів), Золотий хрест Бойової заслуги (1-го і 2-го класів).

Оскільки УПА виконувала державні функції в місцях своєї дислокації, вона повинна була створити, поряд з політвиховними органами відповідні силові структури. Такою структурою стала військово-польова жандармерія (ВПЖ), покликана слідкувати за дотриманням революційних законів і порядків. Відділи ВПЖ створювалися при штабах УПА. Їм підпорядковувалися станиці ВПЖ у складі кожного підрозділу УПА.

Створюючи УПА як самостійний організм, ОУН(Б) мала намір за всіх умов зберігати над цією армією цілковитий контроль. Цій меті слугувало розміщення посад по лінії армійській і “партійній” (ОУН не вважала себе партією,

на відміну від ВКП(б), тобто чесно признавалася в тому, що претендує не на частковий, а на цілковитий контроль за суспільством). Проте за допомогою кадрових побудов забезпечити єдність дій ОУН і УПА при підпорядкованості останньої проводу ОУН(Б) було неможливо. Тому й тут за зразок було взято радянську систему контролю ЦК ВКП(б) за суспільством і армією у вигляді чекістських силових структур (в Червоній армії – особих відділів). Чекістські функції в УПА і в місцях дислокації УПА виконувала Служба безпеки (СБ) ОУН.

Організаційно СБ ОУН не входила до штабів УПА. Вона діяла як самостійна структура, підпорядкована проводу ОУН(Б). Підпорядкування ОУН не означало підпорядкування всім її ієрархічним структурам. Тут українські націоналісти теж запозичили радянський досвід функціонування влади. Низові референтури СБ ОУН лише формально підпорядковувалися тереновим провідникам ОУН. Керівні вказівки вони одержували тільки від своїх начальників, тобто референтів СБ вищої ланки.

Згідно з інструкцією для районних референтів безпеки від 14 лютого 1942 р., яка була складена одним з окружних проводів ОУН (документи такого типу майже не збереглися), основними завданнями СБ вважалися:

- спостереження за пересуванням на підвідомчій території усіх ворожих чинників (поляків, москалів, комуністів, мельниківців, німців);
- виявлення ворожих організацій, їх членів і провідників, зв'язків з місцевим населенням, складів зброї і літератури;
- контроль за поведінкою членів ОУН(Б)⁶⁵.

Своїми надзвичайно широкими повноваженнями працівники СБ користувалися в умовах відсутності системи противаг (яка можлива тільки при розбудованих державних структурах). В цілому ця служба забезпечувала функціонування УПА як єдиного організму й викоренення проявів партизанщини. Проте у багатьох випадках вона була небезпечною як для особового складу УПА, так і для тих структур ОУН(Б), які її породили.

Характерним, часто використовуваним в літературі прикладом жакливого свавілля у використанні посадових повноважень була діяльність референта СБ у військовій окрузі УПА “Заграва”, відомого під зловісним псевдонімом “Смок” (польською мовою – дракон). 10 вересня 1943 р. “Смок” (М.Козак) видав наказ, згідно з яким всім низовим осередкам СБ надавалося виключне право винесення смертних присудів “ворогам українського народу”.

Термін “ворог народу” широко інтерпретувався під час Великої Французької революції і в добу Великого терору в СРСР. Не дивно, що надане осередкам СБ право на життя і смерть всіх людей на підлеглий їм території (без погодження з командирами УПА, що було звичайною нормою) використовувалося у багатьох випадках дуже широко. Коли підраховували наслідки дії цього наказу за один лише місяць, то виявилось, що СБ ВО “Заграва” ліквідувала (за неповними даними, бо есбісти діяли в умовах глибокої конспірації на окупованій німцями території) 110 осіб. Серед ліквідованих знайшлося лише два німці. Всі інші були, за характеристикою тих, хто визначав і виконував вирoki, “українцями-перехрестами” і сексотами (рос. – секретный сотрудник) – 50, комуністами – 18, німецькими конфідентами – 5, поляками – 33⁶⁶.

Взимку 1943-1944 рр. у “двофронтній” боротьбі УПА намітилися істотні зміни. Головна команда поставила вимогу, щоб повстанці не вступали в бої з підрозділами наступаючої Червоної армії навіть для здобуття зброї. По-пер-

ше, наслідки таких боїв було не важко передбачити. По-друге, вони завдавали шкоду армії, яка виганяла з України нацистів. Щодо “більшовицького заплілля”, тобто місцевих органів відновлюваної радянської влади, то ставлення до них повинне було визначатися їхнім ставленням до революційно-визвольного руху. У випадку ж натиску на загони УПА і осередки ОУН останні мали поводитися так, як за німецької окупації, тобто боротися.

Вичікувальна тактика щодо місцевих органів радянської влади не заважала українським націоналістам розуміти, що услід за армією в західні області України прийдуть внутрішні війська і силові структури наркоматів державної безпеки та внутрішніх справ. Характеризуючи тактику УПА під час наступу Червоної армії, колишній командир УПА “Захід-Карпати” О.Луцький (справжнє прізвище – В.Боднар) на допиті в НКВС говорив у березні 1945 р.: “На той час нам, УПА, воювати з німцями не було смислу, бо німці під ударами Червоної армії поступово залишали землі України. Ми тоді говорили у зв’язку з цим, що таким чином німці вже не є далі окупантами, вони вже не наші вороги. “Ворогом номер один” стала радянська влада, проти якої ми й повинні посилити свої бойові операції”⁶⁷.

За різними оцінками, чисельність УПА восени 1944 р. коливалася в діапазоні від 60 до 100 тис. осіб⁶⁸. У нових умовах треба було відводити бойові сили в глибину лісових масивів, а якщо це виявлялося неможливим, то розпошувати великі загони на боївки чисельністю до десяти-п’ятнадцяти осіб. Лише такі заходи могли запобігти втратам особового складу.

Командування УПА вдалося й до скорочення особового складу, залишаючи тільки добре озброєні підрозділи й досвідчених вояків.

Важливого значення українські націоналісти надавали розкладницькій роботі в Червоній армії, яка швидко поповнювалася бійцями, мобілізованими у західних областях. До початку жовтня 1944 р. у Львівському військовому окрузі в армію було мобілізовано 525 тис. військовозобов’язаних⁶⁹.

Начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-майор В.Шатілов доповідав М.Хрущову про діяльність засланих у війська бандерівців таке: “Вони старанно маскували свою підривну роботу, в боях показували себе з позитивного боку, входили в довір’я, інколи здійснювали бойові подвиги, тим самим зменшували пильність командирів. Діяли вони згідно “Основних вказівок про пропагандистську роботу членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії. “Цей документ, - вказував Шатілов, - був захоплений у бандерівців на ділянці 38-ї армії”⁷⁰.

Варто процитувати уривок з документа (пам’ятаючи, що він перекладений з української мови на російську у політуправлінні армії, а потім з російської – на сучасну українську мову): “Кожний український революціонер не повинен демонструвати свою зовнішню ворожість до Червоної армії і небажання воювати. Навпаки, потрібно спочатку вrostи в червоноармійські маси, зблизитися з ними, завоювати довір’я, а потім розгорнути національно-визвольну роботу. Спрямувати її на те, щоб викликати у червоноармійців невдоволення, ненависть до Сталіна, сталінського режиму, апарату НКВС, партійної верхівки. Доводити, що гітлерівська і сталінська влади – однакові. Червоноармієць повинен прийти до висновку, що в СРСР неминуха національно-визвольна революція, яка закінчиться побудовою самостійних держав усіх народів”⁷¹.

З утвердженням радянської влади загони УПА і боївки ОУН почали відчувати зростаючий тиск з боку усіх силових структур, які швидко розбудовувалися в

західних областях: військових підрозділів НКВС, міліції, винищувальних батальйонів і груп сприяння (“яструбків”), силових структур наркомату державної безпеки. Радянська влада вдавалася й до організації провокаційних спецгруп, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців. Ці спецгрупи склалися з бійців радянських партизанських загонів, переверованих вояків УПА і особливо – з колишніх есбістів.

З іншого боку, органи влади оголосили амністію всім, хто добровільно з'явиться з повинною. Щодо місцевих жителів, які не повідомляли відповідні радянські органи про діяльність повстанців, то їх зараховували до “бандпособників” і карали нарівні з бойовиками ОУН і вояками УПА – “бандитами”. Від початку 1944 по червень 1945 рр. було захоплено 93610 “бандитів”, а з повинною з'явилося 40395⁷².

Ці втрати серйозно підірвали потенціал УПА, але не знищили його цілком. З початком післявоєнних “соціалістичних перетворень” вогонь національно-визвольної боротьби у західних областях України знову яскраво запалав.

-
- ¹ Великая Отечественная война, 1941-1945. Военно-исторические очерки. - Кн.1. - М., 1998. - С.394.
 - ² Мировые войны XX века. Кн.3. - М., 2002. - С.319.
 - ³ Гриф секретности снят. - М., 1993. - С.351.
 - ⁴ Там же. - С.356.
 - ⁵ Оружие Победы. - М., 1987. - С.224.
 - ⁶ История второй мировой войны. 1939-1945. Т.12. - М., 1982. - С.200.
 - ⁷ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945. Краткая история. - М., 1970. - С.211.
 - ⁸ История Украинской ССР. - Том 8. - С.222.
 - ⁹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.94.
 - ¹⁰ История Украинской ССР. - Том 8. - С.237.
 - ¹¹ Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - М., 1975. - С.297.
 - ¹² Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М., 1948. - С.27.
 - ¹³ Там же. - С.40.
 - ¹⁴ Комуніст, 1941, 7 липня.
 - ¹⁵ Калинин М.И. О воспитании советских воинов. - М., 1975. - С.252.
 - ¹⁶ История Украинской ССР. - Том 8. - С.286.
 - ¹⁷ Історія Академії наук України. 1918-1993. - К., 1994. - С.109.
 - ¹⁸ Радянська Україна, 1944, 10 грудня.
 - ¹⁹ Юсова Н. Генеза концепту "давньоруська народність" у радянській історичній науці // Український історичний журнал, 2001, № 6. - С.65-84.
 - ²⁰ Див.: Політична історія України. XX століття. - У шести томах. - Том 4. - К., 2003. - С.190.
 - ²¹ Там же. - С.203.
 - ²² Великая Отечественная война 1941-1945. Энциклопедия. - М., 1985. - С.513.
 - ²³ Василевский А.М. Стратегическое планирование Курской битвы // Курская битва. Сборник. - М., 1970. - С.72.
 - ²⁴ Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. - М., 1970. - С.237.
 - ²⁵ Там же.
 - ²⁶ История Украинской ССР. - Том 8. - С.294.
 - ²⁷ Великая Отечественная война. 1941-1945. Исторические очерки. - Кн.2. - М., 1998. - С.284.
 - ²⁸ Там же.
 - ²⁹ История Украинской ССР. - Том 8. - С.304.

-
- 30 Цит. за кн.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.98.
- 31 Див.: Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. - С.113.
- 32 Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939-1945. - С.373.
- 33 Рузвельт Эллиот. Его глазами. - М., 1947. - С.161.
- 34 Литвин Володимир. Тисяча років сусідства і взаємодії. - К., 2002. - С.88.
- 35 Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. - Львів, 1998. - С.64.
- 36 Там же.
- 37 Там же. - С.68.
- 38 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании. 28 ноября - 1 декабря 1943 г. Сборник документов. - М., 1984. - С.150.
- 39 Там же. - С.148.
- 40 Там же. - С.151.
- 41 Там же. - С.148.
- 42 Там же. - С.150.
- 43 Там же. - С.116-118.
- 44 КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.6. - К., 1980. - С.107.
- 45 Правда, 1944, 2 февраля.
- 46 Радянська Україна, 1944, 6 березня.
- 47 Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - С.138.
- 48 Політична історія України. XX століття. - Том 4. - К., 2003. - С.250.
- 49 Там же. - С.247.
- 50 Там же. - С.300.
- 51 Камінський Є.Є Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. - К., 1998. - С.225-226.
- 52 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х тт. - Т.2. - М., 1989. - С.166.
- 53 История второй мировой войны. 1939-1945. М., 1977. - Т.8. - С.22.
- 54 Цит. за кн.: Мировые войны XX века. 0 Кн.3. - С.168.
- 55 Там же.
- 56 История второй мировой войны. 1939-1945. - Т.8. - С.45.
- 57 Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.168.
- 58 Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.393.
- 59 Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. - К., 1998. - С.135, 144.
- 60 Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.431.
- 61 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.109.
- 62 Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - С.432.
- 63 Содоль Петро. Українська повстанча армія. 1943-49. Довідник. - Нью-Йорк, 1994. - С.25.
- 64 Цит. За кн.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. - К.
- 65 Там же. - С.19.
- 66 Там же. - С.21.
- 67 Там же. - С.40.
- 68 Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. - К., 2000. - С.98.
- 69 Там же. - С.99.
- 70 Там же. - С.100.
- 71 Там же. - С.100-101.
- 72 Дві Русі. Україна incognita. - К., 2003. - С.345.